CUMHURİYETİN 75. YIL KUTLAMALARI ÇERÇEVESİNDE

Dünü ve Bugünüyle

HARPUT

Tarih - Edebiyat - Şiir - Folklor

I

TÜRKİYE DİYANET VAKFI ELAZIĞ ŞUBESİ YAYINLARI

TÜRKİYE DİYANET VAKFI
ELAZIĞ ŞUBESİ YAYINLARI NO: 8

İsteme Adresi : Türkiye Diyanet Vakfı
Elazığ Şubesi (İl Müftülüğü)
Telefon : (0-424) 212 30 75 - 218 27 69 - 233 66 41
Fax : 218 69 14

Bu Kitap;
Türkiye Diyanet Vakfı
Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi
Baskı Tesislerinde hazırlanmıştır.
•
Bayındır Sokak No: 55 Kızılay/ANKARA
Tel: 418 59 49 - 425 27 75

Dünü ve Bugünüyle

H A R P U T

(Sempozyum : 24-27 Eylül 1998 - Elazığ)

- I -

Yayına Hazırlayan:
Doç. Dr. Fikret KARAMAN
Elazığ Müftüsü ve
Sempozyum Tertip Heyeti Başkanı

ELAZIĞ
1999

Kitaptaki bildirilerin
üslûp ve içerik açısından sorumluluğu
yazarlarına aittir.

HARPUT

- I -

© Bütün Yayın Hakları Türkiye Diyanet Vakfı Elazığ Şubesi'ne aittir.

Birinci Baskı : Mart 1999, 1.500 Adet

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ IX

PROTOKOL KONUŞMALARI

1. **Doç. Dr. Fikret KARAMAN** 1
   (Elazığ İl Müftüsü ve Sempozyum Tertip Heyeti Başkanı)
2. **Prof. Dr. Mustafa UZUNPOSTALCI** 2
   (TDV Mütevelli Heyeti 2. Başkanı)
3. **Prof. Dr. Eyüp G. İSBİR** 4
   (Fırat Üniversitesi Rektörü)
4. **Rıdvan ÇAKIR** 5
   (Diyanet İşleri Başkan Yardımcısı)
5. **Prof. Dr. Mehmet AYDIN** 6
   (Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dekanı)
6. **M. Lütfullah BİLGİN** 7
   (Elazığ Valisi)

BİRİNCİ BÖLÜM
TARİH

1. *Harput'un Türkleşmesinde Artukoğulları'nın Rolü* 11
   Arş. Gör. İbrahim TELLİOĞLU
2. *Ortaçağ Harput'unun Kentsel Gelişimi* 17
   Ertuğrul DANIK
3. *Osmanlı Öncesi Harput ve Yöresinde Türk İskânının Tarihî Gelişimi* . .49
   Doç. Dr. M. Beşir AŞAN
4. *Osmanlı Döneminde Harput'un İdarî Yapısı* 61
   Yrd. Doç. Dr. Ahmet AKSIN
5. *Osmanlı Döneminde Harput Şehrinin Demografik Yapısı* 77
   Yrd. Doç. Dr. Ahmet AKSIN
6. *XVI. Yüzyılda Harput Sancakbeyleri* 93
   Prof. Dr. M. Ali ÜNAL
7. *Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Vakıfların Harput'taki Hizmetleri* . . .115
   Prof. Dr. Ziya KAZICI

8. *Tanzimattan Milli Mücadeleye Harput'ta Ermeniler ve Faaliyetleri (1839-1922)* 127
Yrd. Doç. Dr. Ergünöz AKÇORA
9. *Amerika'dan Harput'a Harput'tan Amerika'ya Göç* 145
Yrd. Doç. Dr. Erdal AÇIKSES
10. *Osmanlı Hakimiyetinde Güney-Doğu* 169
Yrd. Doç. Dr. Kenan Ziya TAŞ
11. *Harput'ta Amerikan Misyoner Okulları* 185
Öğr. Gör. Bünyamin Nami TONKA
12. *İkinci Meşrutiyet Döneminde Elazığ İli Eğitim Sistemi* 193
Yrd. Doç. Dr. Halil AYTEKİN - Yrd. Doç. Dr. Nuri YAVUZ
13. *Sâlname Kayıtlarına Göre Elazığ'ın (1882-1909) Dönemi Mali Portresine Bir Bakış* 217
Yrd. Doç. Dr. Rahmi DOĞANAY
14. *Malatya-Harput Kervanyolu Güzergahı ve Kervansaraylar* 225
Yrd. Doç. Dr. İsmail AYTAÇ
15. *Amerikan Yardım Heyetlerinin Elazığ ve Çevresindeki Faaliyetleri* ..249
Doç. Dr. Metin AYIŞIĞI
16. *Elazığ Basın Tarihi Hakkında Kısa Bir Değerlendirme* 263
Okutman Zafer ÇAKMAK
17. *Elazığ ve Çevresine Demiryollarının Gelişi* 277
Yrd. Doç. Dr. İsmail YILDIRIM
18. *Terkedilmiş Tarihî Bir Kent Olan Harput'un Yeniden Canlandırılması* .283
Yük. Mimar Canan ÜNLEN - Prof. Dr. Orhan KUNTAY
19. *Tarihî Coğrafya Açısından Harput Şehrinin Fonksiyonları ve Etki Sahası* 287
Yrd. Doç. Dr. Selçuk HAYLİ
20. *Harput Ulu Caminin Düşündürdükleri* 305
Prof. Dr. Aynur DURUKAN
21. *Geleneksel Harput Evlerinin Korunması ve Yaşatılması* 339
Yük. Mimar Aysel DEMİRKOL
22. *Artuklu Sikkelerinde Figüratif Unsurlar* 357
Gündegül PARLAR
23. *Elazığ Lif Örücülüğünün Teknik Desen Kompozisyon Özellikleri Açısından Değerlendirilmesi* 365
Yrd. Doç. Dr. Feriha AKPINARLI
24. *Elazığ Çeyiz Geleneğinde El Sanatlarının Yeri ve Önemi* 377
Yrd. Doç. Dr. Hülya Serpil ORTAÇ
25. *Elazığ Müzesindeki Selçuklu Dönemi Sırlı Tabakları* 391
Gülsüm AYTAÇ (Sanat Tarihçi)

İKİNCİ BÖLÜM
EDEBİYAT, ŞİİR, FOLKLOR

1. *Harput'ta Yetişmiş Şairlerin Dili* 409
Dr. Rasim ÖZYÜREK
2. *Şark-Garp Çıkmazında Tiyatroya Yansıyan Harput ve Harputlu* 415
Yrd. Doç. Dr. Enver TÖRE
3. *Harput'ta Edebî Faaliyetin Dünü ve Bugünü* 429
Yrd. Doç. Dr. M. Naci ONUR
4. *Harput'ta Edebiyat ve Sözlü Folklor* 441
Yrd. Doç. Dr. Zülfü GÜLER
5. *Harput Ağzına Has Kelimelerin Yapı ve Anlam Özellikleri* 455
Yrd. Doç. Dr. Ahat ÜSTÜNER
6. *Hoca Nusret Efendi ve Divânı* 469
Arş. Gör. Aynur KOÇAK
7. *Harput ve Türküleri* 477
Lütfi PARLAK
8. *Sözlü Kültür Geleneği Açısından Elazığ Bilmeceleri* 485
Doç. Dr. İsmail GÖRKEM
9. *Harputlu Hayri Bey'in Şiirlerinde Mûsikî* 493
Yrd. Doç. Dr. Mustafa ASLAN
10. *Harputî'nin Kaside-i Bürde Şerhinde Hadis* 505
Prof. Dr. M. Ali SÖNMEZ
11. *Harputi'nin Kaside-i Bürde Şerhinin Dilbilgisi ve Belâgat Açısından İncelenmesi* 515
Prof. Dr. Erol AYYILDIZ

XVI. YÜZYILDA HARPUT SANCAKBEYLERİ

Prof. Dr. Mehmet Ali ÜNAL(*)

Harput, Çaldıran zaferinden sonra 1516 yılı baharında Osmanlı hakimiyetine girmiştir. Osmanlı idaresi, Amasya-Tokat-Sivas ve Malatya hattını Bingöl üzerinden Van'a ve Diyârbekir üzerinden Basra'ya bağlayan mühim bir askerî ve ticarî yol üzerinde bulunan Harput'u Diyârbekir eyaletine tâbi bir sancak haline getirmiştir.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun fethinden sonra idari teşkilatlanma yapılırken, bölgenin coğrafi özellikleri, siyasi ve sosyal yapısı dikkate alınmıştır. Gerçekte de, belirtilen hususlardan dolayı imparatorluğun diğer sahalarındaki sancaklara göre bölgede farklı bir teşkilatlanmaya gidilmesi zaruri idi.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu, umumiyetle dağlık alanlarla kaplıdır. Yerleşim merkezleri, savunma amacına yönelik olarak kurulduğundan çok defa yerleşime son derece namüsait yerlerde bulunmaktadır. Bölgede kışları sert ve yazları kurak bir iklim hüküm sürmektedir. Öte yandan etnik yapıda da homojenlik yoktur. Geçim kaynakları esas itibariyle tarım ve hayvancılıktır. Bazı merkezler, önemli ticaret yollarının üzerinde bulunduklarından ticari ve sınaî faaliyetlerden istifade imkanına sahip olmakla beraber, bunlar bölgenin bütünü göz önüne alındığında sosyal ve ekonomik hayatın içerisinde fazla bir ağırlık taşımamaktadır. Yaylak ve kışlakların çokluğu sebebiyle bölge, göçebe aşiretler için oldukça elverişlidir. Bundan dolayı Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun birçok yöresi kalabalık aşiretlerle meskundur. Bu aşîretlerin çoğu, henüz yerleşik hayata geçmemiş, sürülerinin peşinde, yaylak ve kışlaklar arasında göçebe hayatı sürmektedirler. Aşîretler arasında sıkı bir dayanışma hakimdir.

Bu özelliklerinden dolayı, Doğu ve Güneydoğu'da feodal bir yapı hâkimdi. Nitekim Osmanlı idaresi bölgeye teşmil edildiği zaman birçok yerde, aşîret otoritesine dayanan feodal hakimler uzun yıllardır merkezi otoriteden uzak, bir nevi muhtariyet içerisinde siyasi varlıklarını devam ettirmekte idiler. Osmanlılar'dan önce yöreye hakim olmuş olan *Safevîler*, *Akkoyunlular*, *Karakoyunlular* ve onlardan da öncekiler, tam bir merkezi otorite kurabilmiş değillerdi. Feodal hayatın tâbii bir unsuru olan ve çeşitli kalelerde

---

(*) Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

üslenmiş olan bölge hakimleri, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'yu ele geçiren büyük siyasî güçlerin tâbiyetini kabul ederek yüzlerce yıldır hayatiyetlerini devam ettirmekte idiler.

Osmanlı idaresi, bu hususları göz önünde bulundurarak, imparatorluğun diğer kısımlarına nazaran Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da farklı bir teşkilat uygulamasına gitmek ihtiyacı duydu. Bu konuda rol oynayan en mühim şahsiyet bölgeyi iyi tanıyan ünlü bilgin ve tarihçi *İdris-i Bitlisi* olmuştur(1). O, *Çaldıran* zaferi sonrasında, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Osmanlı idaresine kazandırılması için harekete geçerek, bölgedeki mahalli beylerin Osmanlı hizmetine girmelerinde büyük gayret sarf etmiştir. Bölgenin idari teşkilatı da onun tavsiyeleri istikametinde düzenlenmiştir. Bu konuda *Yavuz Sultan Selim* tarafından kendisine boş ahkâm kağıtları gönderilerek, dilediği gibi hareket etme yetkisi tanınmıştır(2).

Yapılan düzenleme sonunda Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da üç tip sancak ortaya çıkmıştır. Bunlar, *Klâsik Osmanlı sancakları, Yurtluk-ocaklıklar* ve *Hükûmet sancakları*'dır(3). Klâsik Osmanlı sancakları, sancakbeyilerinin merkez tarafından, ümera arasında herhangi birinin tayin ve gerektiğinde azl edilebildiği sancaklar olup, imparatorluğun birçok yerinde görülen ve devletin her tarafta hakim kılmak istediği sancak tipidir. Buralarda tahrir yapılır ve dolayısiyle timâr sistemi uygulanırdı.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da bu tür sancaklar, feodal yapının zayıf olduğu, aristokratik oluşumların az görüldüğü ve az çok bir şehir hayatının geliştiği merkezler etrafında kurulmuştu. Fakat siyasi ve sosyal yapıdaki değişmelere paralel olarak bu sancakların statülerinde de zaman zaman değişikliğe gidildiği olmuştur. Meselâ, ileride bahs olunacağı üzere XVII. yüzyılın başlarında klâsik bir sancak olan Harput sancağı, aslen İran ümerasından olup Osmanlı hizmetine girmiş olan Murad Han Bey'e "*kayd-i hayat şartı ile*" verilmiştir.

Yurtluk-ocaklık sancaklar ise, bölgenin fethi sırasında hizmet ve itaatlerinden dolayı eski sahiplerine tevcih edilmiş ve sancakbeyiliği belli bir ailenin elinde bulunan sancaklardı. Bunlarda, sancakbeyi, umumiyetle ölünceye kadar görev yapmaktadır. Fakat bir kusuru veya suçu sabit görüldüğü takdirde, yerine kardeşlerinden veya oğullarından biri atanabilmektedir.

---

(1) Cl. Huart, "İdris-i Bitlisi", *İA*, V, s. 936; Onun bölgedeki faaliyetleri için bkz. Nazmi Sevgen, "Kürtler", *BTTD*, sayı 7 (1968), s. 57-61; ayrıca N. Göyünç, XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı, İstanbul 1969, s. 15 vd., Bitlisî'nin hayatı ve eserleri ile ilgili olarak bkz. Mehmet Bayrakdar, *Bitlisli İdris*, Ankara 1991.

(2) Göyünç, "Diyarbekir Beylerbeyiliğinin İlk İdari Taksimatı", *Tarih Dergisi*, XXIII, (1969), s. 23-24.

(3) Bkz. bir önceki dipnotlar, ayrıca Ünal, "XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Diyarbekir Eyletine Tabi Sancakların İdari Statüleri", *X. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*, c. V, s. 221-2220.

Bu sancaklarda, klâsik sancaklarda olduğu gibi tahrir yapılmakta ve timârlı sipâhi bulunmaktadır. Ancak sancakbeyiliğini elinde bulunduran ailenin üyelerine bazı imtiyazlı ze'âmet ve timârlar verilmiştir. Ayrıca, sancakbeyileri kendilerine tahsis edilen hasları tasarruf etmekte ve sefer zamanında sancağı sipâhileriyle ve kendi *"kapu halkı"* ile beraber savaşa katılmaktadır.

Hükûmet sancaklar ise, aynı *yurtluk-ocaklık*lar gibi, fetih sırasındaki hizmet ve itaatlerinden dolayı eski sahiplerine tevcih edilmiş olan yerlerdir. Beylerinin ellerine sancakbeyiliğinin *"mülkiyet üzere"* tevcih edildiğini belirten bir *temliknâme* verilmiştir(4). *Yurtluk-ocaklık*lardan farklı olarak bu sancaklarda tahrir yapılmamaktadır. Bu sebeple timâr ve ze'âmet de bulunmamaktadır. *Hükûmet* sancağın beyine *"hâkim"* denmekte ve yazışmalarda, *"...hâkimine hüküm ki,"* şeklinde hitab edilmektedir. *Hâkim*, sefer zamanında kendisine bağlı aşîret kuvvetleri ve *kapu halkı* ile birlikte savaşa katılmaktadır.

Öte yandan, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki bu sancakların yukarıda belirtilen statüleri sabit ve değişmez değildir. Siyasi şartlara göre, gerektiğinde değişikliğe gidilebilmektedir. Değişmeler, tahrir zamanlarında ve İran ile savaşın hüküm sürdüğü dönemlerde daha çok vuku bulmaktadır. Devlet, bazı sancakları klâsik sancak haline getirebildiği gibi, pratik bir takım sebeplerin zorlamasıyla bazı sancaklara da bir takım imtiyazlar tanıyabilmektedir(5).

Bu noktadan hareketle, *yurtluk-ocaklık* veya *hükûmet* sancakların Osmanlı merkezi otoritesinin dışında, bir nevi muhtariyete sahip yerler oldukları düşünmek hatalıdır(6). Bilakis, her iki sancak tipi için de Osmanlı merkezi otoritesinin sıkı bir kontrolü söz konusudur. Bu kontrol mekanizması *mâlî*, *adlî* ve *askerî* olmak üzere üç madde halinde mütalaa edilebilir.

Mâlî açıdan bakıldığında *hükûmet* sancağı tasarruf eden hâkimin klâsik *sancakbeyi*lerinden farklı olarak her yıl merkez hazinesine muayyen bir meblağı yatırmak zorunda olduğu görülmektedir. *Yurtluk-ocaklıklar*'da ise sancak gelirinin bir kısmı yapılan tahrir sırasında zaten *havâss-ı hümâyûn* adı altında merkeze alınmaktadır.

Adlî ve hukukî bakımdan her iki sancağın da klâsik sancaklardan farkı yoktur. Merkez tarafından atanan kadı, kazâî meselelerde tek söz sahibidir. Onun hükmü olmadan hiç bir infaz yapılamaz.

---

(4) Hükûmet sancak konusunda geniş bilgi için bkz. Ünal, "XVI. Yüzyılda Palu Hükûmeti", *O. U. Eğitim Fakültesi Dergisi*, sayı 7, (1992), s. 241-265.

(5) Meselâ, XVII. yüzyılda Sağman ve Mazgird sancaklarının sancakbeyilerinin re'âyâya zulm ettikleri gerekçesiyle sancaklıktan çıkarıldıkları görülmektedir TKA, *TD* 332, s. 76/a.

(6) Krş. N.Göyünç, "Kanuni Devri Başlarında Güneydoğu Anadolu", *Atatürk Konferansları*, 1971-1972, Ankara 1975, s. 65 vd.

Askerî açıdan da her iki sancak muayyen yükümlülüklere sahiptir. *Hükûmet* sahipleri kendi *kapu halkı* ve aşîret kuvvetleriyle beraber emr edilen bütün seferlere katılırlar. *Yurtluk-ocaklık* sancaklardaki sancakbeyileri de aynı mükellefiyet içerisindedirler. Sebepsiz olarak sefere katılmamak azl edilmeyi gerektirirdi. Daha da önemlisi, her iki sancakta da, merkez ordusundan bir garnizon bulunmasıdır(7).

İşte Harput, Çemişgezek gibi yurtluk-ocaklık, Eğil ve Palu gibi hükûmet sancaklar arasında kalmasına rağmen klâsik bir Osmanlı sancağı idi.

Harput Sancakbeyilerine gelince, eldeki belgelerin kifayetsizliği sebebiyle XVI. yüzyıldaki Harput sancakbeyiliği yapan şahısları tek tek belirleme imkânı yoktur. Ancak timar tevcih defterleri ile tahrir ve mühimme defterleri gibi arşiv belgelerinden topladığımız bazı müteferrik bilgilerden hareketle sancakbeyilerinin isimlerini tesbit edebiliyoruz. Ayrıca, Osmanlı idarî sistemi gereğince sancabeyileri sık sık değiştiği için bunların sonraki hayatları hakkında da bilgi edinmek oldukça zordur.

Harput'un ilk sancakbeyini kaynaklar, Çerkes Hüseyin Bey olduğunu kaydetmektedir. Güneydoğu Anadolu'nun Safevîlerden temizlenmesi için savaşan beyler arasında görülen Hüseyin Bey'in sancakbeyiliği çok kısa sürmüştür. Çerkes Hüseyin Bey, Harput kalesinin alınmasından henüz bir ay geçmeden, 1516 Nisan'ı ortalarında, Bıyıklı Mehmed Paşa'nın Safevi kuvvetlerini mağlup etmek maksadıyla düzenlediği bir askerî harekât sırasında emrindeki bin kişilik kuvvetlerle beraber şehid olmuştur(8).

Ondan sonra Harput Sancağı Çavuş Ahmed Bey'e tevcih edilmiştir. Ahmed Bey de bölgenin fethine katılmış zatlardan birisidir(9). 1518 tarihinde tamamlanan Harput Sancağına ait ilk tahrir defterinden onun, 400 bin akçalık haslar tasarruf ettiğini öğreniyoruz(10). Çavuş Ahmed Bey'in sancakbeyiliği 10 yıldan biraz fazla sürmüştür. Çünkü 1526'larda hâlâ sancakbe-

---

(7) "*Mefrûzü'l-kalem ve maktû'ü'l-kıdem*" formülü tatbikatta, sadece, "*mefrûzü'l-kalem*" kısmı için geçerlidir. O da yalnızca hükûmet sancaklar için söz konusudur. Çünkü buralarda tahrir yapılmamaktadır. Bunun dışında "*ümerâ-i Osmaniyeden ve kul tâifesinden hiç bir ferd yokdur*" tarzındaki kayıtlar da gerçeği yansıtmaktan uzaktır. Bu konuda, sadece Palu hükûmetinde Altı Bölük Halkı'nın mevcudiyetini belirtmek yeterli delil teşkil eder kanaatindeyiz, bkz. *Harput Şer'iyye Sicili No: 386*, s.361, h.1 (19 Muharrem 1042); Kapukullarından müteşekkil garnizonların hükûmet sancaklara yerleşmesi, diğer sancaklarda olduğu gibi, muhtemelen 1560'lardan sonra gerçekleşmiş olmalıdır, bkz. Mustafa Akdağ *Türk Halkının Dirlik Düzenlik Kavgası*, Ankara 1975, s. 89.

(8) Hoca Sadeddin, *Tacü't-Tevârîh*, II, İstanbul 1279, s. 315; Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, IV, (M. Ata tercümesi) s. 165-66; N. Göyünç, *Mardin Sancağı*, s. 24.

(9) Çavuş Ahmed Bey, Safevîler'in Güneydoğu Anadolu'daki komutanı Karahan ile Bıyıklı Mehmed Paşa arasında cereyan eden Dede-Kargın savaşına katılmıştır, bkz. N. Göyünç, "Diyarbekir Beylerbeyiliğinin İlk İdarî Taksimatı", *Tarih Dergisi*, c. XXIII, sayı 23, Mart 1969, s. 27.

(10) *Tapu Defteri (TD) 64*, s. 614, 635.

yi olarak onun adı geçmektedir(11). Fakat 1523 tarihli İcmal Defterde Harput mirlivâsı hasları sancakbeyinin kimliği belirtilmeden 375.933 akça olarak kaydedilmiştir. Bu durumda Çavuş Ahmed Bey'in hasları bedeli azaltılmış veya Harput sancakbeyinin icmallü hasları bedeli bu kadar tesbit edilmiş demektir.

1527 tarihli Topkapı Sarayı Arşivi'ndeki bir belgeye göre ise Harput sancakbeyi olarak Gâzi Kıran Bey'in adı geçmektedir. O da Çavuş Ahmed Bey gibi 400 bin akçalık haslara sahiptir(12). Kendisine bağlı bir aşireti olan Gâzi Kıran Bey'in ne zaman öldüğünü tesbit edememekle beraber, türbesinin Köğenk (Kiğıvank) köyünde olduğunu ve ayrıca burada bir mescid ve medrese yaptırdığını öğreniyoruz(13).

1527'den 1553'e kadar belgelerde hiçbir Harput sancakbeyinin adına rastlanmamaktadır. Bunun bir sebebi 1540'lı yıllarda yapılmış olan Harput Tahrir Defteri ve Mühimme defterlerinin elde bulunmayışıdır.

1553 tarihli bir mühimme defterine göre, Diyârbekir beylerbeyisine hitap eden hükümde Harput sancakbeyi Han Ahmed Bey'in seferde bulunan oğlu Sultan Mahmud'a timar tahsisi edilmesi konusunda dîvâna bir mektup gönderdiğinden bahs olunmaktadır. Kendisinin *Han*, oğlunun *Sultan* unvanı taşıdıklarına bakılırsa Ahmed Bey'in İran menşeli olma ihtimali vardır. Çünkü Nahcıvan seferi devam ettiği bu sıralarda Safevîlerden Osmanlı hizmetine geçmiş olabilir. biraz sonra görüleceği üzere XVI. yüzyılda bunun örneğine çok rastlanmakta ve Harput sancağının Safevîlerden yüz çevirip Osmanlı Devleti'ne katılanlara verildiği görülmektedir. Han Ahmed Bey, Harput sancakbeyiliğinde çok kalmamıştır, zira 3 Eylül 1554 (4 Şevval 961) tarihli bir başka mühimme kaydına göre onun, belirtilen tarihten geçerli olmak üzere Harput sancağında mutasarrıf olduğu haslar bedeliyle Kiğı sancakbeyiliğine atandığı görülmektedir(14).

---

(11) Barkan, "H. 933-934 (1527-1528) Malî Yılına Ait Bir Bütçe Örneği ve Ekleri", *İ.Ü. İktisad Fakültesi Mec.*, c.15, sayı 1-2, s. 306.

(12) Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete, 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, İstanbul 1978, s. 130.

(13) "*Kürdistan ümerâsından Gâzi Kıran oğlu müşârünileyh Ali Bey rikâb-ı hümâyûna arz-ı hâl sunup Harput sancakbeyi iken vefat iden müşarünileyh Gâzi Kıran Bey'in kendi türbesi ve mescidi ve medresesi olan karye-i Kiğwank kadîmden zeâmet tarikiyle tasarrufumuzdadır. Vilâyet muharriri hîn-i tahrîrde 10.642 akça ifrâz yazup sâl be sâl benim elimden Diyârbekir hazinesine teslim olunup ma'adâ 20.470 akçasın ze'âmet tarikiyle tasaruf ider iken sancakbeyileri mutasarrıf oldukları arpalıklar havâss-ı hümâyûna ilhâk olunmakm fermân olundukda mezbûr karye dahi arpalık mülahaza olunmakla havâss-ı hümâyûna ilhâk olunup ammâ karye-i mezbûreyi kadîmden ceddimiz ze7âmet tarikiyle zabt ve tasarruf idegelüp karye-i mezbûrenin içinde alaka-i kesîremiz ve mescid ve medrese ve aşiretimiz olmağla ...*". 5 Nisan 1588 (8 C.evvel 996) tarihli dirlik tevcihi için bkz. BOA, *Ruznamçe 101*, (sayfa no verilmemiş).

(14) *Mühimme 1*, s. 113.

Yine, 7 Eylül 1554 (8 Şevval 961) tarihli bir hükme nazaran Kiğı sancağı beyi olan Timurtaş Bey[15] de Harput sancakbeyiliğine atanmıştır. Ancak evvelce tasarruf ettiği Kiğı sancağı hasları, Harput sancağı icmallü haslarından 25 bin akça fazladır. Bu sebeple, sabıka mutasarrıf olduğu Kiğı hasları bedeliyle Harput sancakbeyiliğine tayin olunduğundan noksan olan 25 bin akçanın eski Çapakçur beyi olan Davud'un Harput'ta tasarruf ettiği tımardan tekmil olunmasını arz etmesi üzerine, isteği yönünde Diyarbekir beylerbeyisine hükm-i şerîf yazılmıştır[16]. Timurtaş Bey'in Harput sancakbeyiliği 19 Aralık 1556'ya kadar sürdü. Bu durumda o, 1 yıl 9 ay 11 gün sancakbeyiliği yapmış demektir.

Timurtaş Bey'in yerine 1556 Haziranının başları (evahir-i Receb 963) tarihli bir hükümle Şah Mehmed Bey'in Harput sancakbeyiliğine atanma emri çıkmış, fakat atanma işlemi 19 Aralık 1556 (16 Safer 964)'da gerçekleşmiştir. Harput'un yukarıda bahsettiğimiz sancakbeyilerinden Gâzi Kıran Bey'in oğlu[17] olan Şah Mehmed Bey'in kıdem ve istihkakı Timurtaş Bey'den fazla olduğundan, Timurtaş Bey'in 304.576 akça olan haslarına 31.800 akça "*bağât-ı şehürlüyân*" ve diğer bazı ifrazlardan eklenerek 336.376 akçaya tamamlanmıştır[18].

Şah Mehmed Bey'in sancakbeyiliğinden ne zaman ayrıldığını bilemiyoruz. 1566 tarihli Harput İcmal tahrir defterinde Harput sancakbeyilerinden Abdülhalik'in zeâmetinden bahsedilmektedir ki, 21000 akça tutan bu zeâmet kaydı, adı geçenin bu tarihte mazul olduğunu göstermektedir[19]. Sancakbeyilerinin mazuliyetleri sırasında 20 bin akçalık zeâmet tasarruf ettikleri fakat tekrar sancakbeyiliğine atandıkları zaman bu zeâmetlerin haslarına mahsup edildiği bilinmektedir[20]. 1566 (18 Ağustos) tarihli İcmal defterde Harput Sancakbeyi olarak İbrahim Bey'in adı geçmektedir. Onun hasları bedeli de 343.070 akçadır[21]. 16 Aralık 1568 tarihli bir Mühimme defteri kaydına göre İbrahim Bey hâlâ Harput sancakbeyidir[22].

---

(15) Timurtaş Bey, Palu hâkimi Cemşid Bey'in oğludur. Timurtaş Bey'in Aslı ve Allahverdi adlarını taşıyan iki oğlu olduğunu biliyoruz. Bkz. "XVI. Yüzyılda Palu Hükûmeti", *XI. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*, c. III, Ankara 1994, s. 1078.

(16) *Mühimme 1*, s. 30.

(17) Gâzi Kıran Bey'in diğer oğlu Ali Bey ise 20.470 akçalık zeâmet tasarruf etmektedir. Esasen Ali Bey de sancakbeyi rütbesini haizdir. Çünkü zeâmetinin kayıtlı olduğu yerde düşülen notta zeâmeti için nerede sancak tasarruf ederse haslarına mahsup edilmesive zeâmetinden artan 10.642 akçayı her sene havâss-ı hümâyûn eminlerine ödemesi şartı koşulmuştur (Ünal, *Harput Sancağı*, s.180). Gâzi Kıran Bey'in Kardeşinin oğlu Nâsır da Sincar sancağında 25 bin akçalık zeâmete sahiptir, bkz. *TD 310*, s. 11.

(18) Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *TD 310*, s.6; *Mühimme 2*, s. 79.

(19) Tapu Kadastro Arşivi, *TD 332*, s. 32/a.

(20) Metin Kunt, *aynı eser*, s. 89-90.

(21) *TD 332*, s. 31/b.

(22) *Mühimme 7*, s. 905.

20 Ekim 1570 (20 cemâziyyel-evvel 978) tarihli bir Mühimme kaydına nazaran Diyârbekir beylerbeyisi ve defterdârına gönderilen hükümde bu tarihten bir müddet önce Bekir Bey adlı birisinin Harput sancakbeyi olduğu anlaşılmaktadır. Hükümde, halen Ruhâ Beyi olan Melek Ahmed Bey'in Dersaadet'e adam gönderip, bundan evvel Gümrük Emâneti Nazırı iken, bir süre önce vefat eden Harput sancakbeyi Bekir Bey'e "*mâl-ı mîrî*" den bir defa 700 ve bir defa da 200 altın ödünç verdiğini, Bekir Bey'in Siird sancağı beyi olan oğlu Mahmud'un da babasına "*kefil-bi'l-mal*" olduğunu ve adı geçen meblağların Bekir Bey'in oğlu Mahmud'dan tahsil edilmesin gereğinden bahs olunmaktadır(23).

15 Mayıs 1571 (20 Zilhicce 978) tarihli Mühimme Defteri kaydına göre ise, Harput sancakbeyi Seyyid Mehmed Bey'dir. Aynı zamanda, Harput haslarını iltizama almış(24) olan Seyyid Mehmed Bey'in Mühimme defterinde yer alan hükümde halka zulm ettiğinden bahs olunmaktadır. Diyarbekir Beylerbeyisi ve Âmid Kadısı'na gönderilen hükme göre, Harput Sancakbeyi olan Mehmed, *re'âyâ*'ya cebren ve fahiş fiyatla buğday ve penbe (pamuk) satmış; kabul etmeyenleri dahi kadı ile ittifak ederek, almadığı halde buğday ve pamuk almıştır, diye "*sicil ettirmiştir*". Halktan, buğday ve pamuk gibi metaları alanların, "*cebren üzerimize bırakdı edâsına kâdir değiliz*"; almayanların, "*kadı bey'e mu'âvenet idüb gıybetimizde sicil itdirmiştir*", şeklinde Divân'a şikayet etmeleri üzerine "*defa'at ile ahkâm-ı şerîfe*" gönderilerek halka yapılan zulmün terk edilmesi emredilmişse de, Mehmed Bey, bunlara kulak asmadığı gibi, şikayet edenlerden üç kişiyi de katlettirmiştir. Sancakbeyinin halka yaptığı bu zulmü çevre sancakbeyileri de beylerbeyine bildirmişlerdir. Çünkü re'âyâ zulüm korkusundan ehil ve evlâdı ile başka (ahar) vilâyetlere kaçmıştır. Beylerbeyi de durumu merkeze yazıp, Kadı ve sancakbeyinin azl olunmalarını istemiştir. Divân, kadı ve sancakbeyini azlettiği gibi, ayrıca, yapılan işler hakkında umumi bir tahkikat açılmasını da emretmiştir(25). Seyyid Mehmed Bey, sancakbeyliğinden ve havâss-ı hümâyûn eminliğinden azledilmişse de 30 Haziran 1571 (6 Safer 979) tarihli, azline dair hüküm gönderilmesinden bir buçuk ay sonraki bir Mühimme kaydına göre, "*sancak olmak şartıyla*" iltizam eylediği Harput mukataalarını eskisi gibi, tekrar iltizama almak istediğini arz etmesi üzerine Diyârbekir Beylerbeyisine, sancakbeyliği olmadan, eskisi gibi iltizamı kabul ederse verilmesi emredilmiştir. Bu arada teftiş işi devam ediyor olmalı ki, yukarıda bahsedilen 15 Mayıs 1571 tarihli hükme atfen, "*sâbıkâ gönderilen hükm-i hümayun mûcebînce*" re'ayanın hukuku sâbit olursa şer'le alıverilmesi gerektiği de hatırlatılmaktadır(26).

---

(23) *Mühimme 12*, s. 197.

(24) Seyyid Mehmed Beyin hazineye 90 altın ödemeği taahhüd etmiştir, bkz. *Mühimme 10*, s. 41.

(25) *Mühimme 12*, s. 263.

(26) *Mühimme 14*, s. 1099; *Mühimme 12*, s. 339.

Öte yandan, Seyyid Mehmed Bey'in mültezim olarak halka zulm ettiği, bir başka hadise ile de doğrulanmaktadır. 4 Haziran 1571 tarihli bir hükme göre o, Haydar adlı bir zâimin elindeki köylerin hasılına da el koymağa çalışmış fakat yapılan tahkikat neticesi zâimin haklı olduğu ortaya çıkmıştır[27].

Seyyid Mehmed Bey'in yolsuzlukları ve halka zulmü meselesi halledilememiş olmalı ki, 27 Kasım 1571 tarihli bir diğer hükme göre, tahkikat işi bu defa Erzurum Beylerbeyisine verilmiştir. Hükme göre, Harput reâyâsının cem`-i gafir (toplanıp) gelip sancakbeyinin yaptığı zulümleri bir bir saymışlardır. Re'âyânın daha önceki şikayetleri üzerine Âmid'e gidip sancakbeyi ile yüzleştirilmişler ve Seyyid Mehmed Bey kendilerine zulm yapmadığına dair cevaplar vermişse de "*tâife-i re'âyâ*" kanaat etmemişler ve davanın Âmid mahkemesinde görülmesi lâzım gelirken rıza göstermemişlerdir. Bu durumda dîvân, Seyyid Mehmed Bey'in icraatlarının Erzurum Beylerbeyiliğince teftiş olunmasına karar vermiştir[28].

XVI. ve XVII. yüzyıllarda sancakbeyi, alaybeyi, çeribaşı ve subaşı gibi ehl-i örf zümresinin halka yaptıkları zulüm ve sebepleri üzerinde etraflıca durulmuştur[29]. Fakat çok defa kadılar ile ehl-i örf'ün birbirlerine rakip oldukları ve ehl-i örf'ce halka yapılan zulumleri kadıların merkeze şikâyet ettikleri tebarüz ettirilmiştir[30]. Ancak burada kadı ile sancakbeyinin ittifaken çalıştıkları görülmektedir.

Diğer taraftan, ortaya, sancakbeyilerinin buğday ve pamuğu nereden buldukları meselesi çıkmıştır. Bunun kaynağı, sancakbeyinin aynı zamanda havâss-ı hümâyûn emini olmasıdır. Eminler hububat öşrünü halktan aynî olarak almak mecburiyetinde idiler. Bu husus 1566 (974) tarihli Harput Kanunnâmesinde açıklıkla ifade edilmiştir[31]. Gerçi sancakbeyileri ve sipahilerin aynî olarak aldıkları öşür bedellerini pazarda re'ayadan önce satabilmeleri için *monopolye*[32] kurulmaktadır. Fakat burada, sancakbeyi otorite ve nüfuzunu kötüye kullanarak resmî narhın üzerinde, halka zorla mal satmak durumundadır. Kadı ile birlikte hareket etmeleri sebebiyle de halka yapılan zulumden dîvân geç haberdar olabilmiştir. Hakkındaki şikayetlere rağmen Mehmed Bey'in iltizam işini yürütmesine izin verilmesi ise şaşırtıcı görünmektedir. Acaba bunun sebebi henüz hakkındaki tahkikat bitmemiş olması mıdır? Yoksa dîvân meseleyi önemsiz görerek hak sahiplerinin hukuku sâbit olursa kadı marifeti ile (şer'le) nasıl olsa alınır şeklinde mi mütalaa etmektedir, bilmiyoruz. Belki de onun 3 kişiyi katlettirdiği şek-

---

(27) *Mühimme 10*, s. 41; *Mühimme 14*, s. 1037.

(28) *Mühimme 10*, s. 286.

(29) M. Akdağ, *Türk Halkının Dirlik Düzenlik Kavgası*, Ankara 1975.

(30) Akdağ, *aynı eser*, s. 331.

(31) Bkz. *Harput Sancağı*, s. 248, Ek 4.

(32) Ö. L. Barkan, "Timar", *İA*, XII, s. 312.

lindeki iddia gerçek değildir. Aksi halde hâlâ iltizam işleriyle uğraşmasına müsaade edilmemesi gerekirdi.

Seyyid Mehmed Bey'den sonra Harput sancakbeyiliğine Mahmûd Bey getirilmiştir. Onun 1571 yılı sonlarında veya 1572 yılı başlarında göreve başlamış ve kısa bir süre görev yapmış olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü ondan 20 Ağustos 1572 tarihli bir mühimme kaydında sâbık olarak bahsedilmektedir.

Mühimme defterlerinde Mahmûd Bey'in de selefi Seyyid Mehmed Bey gibi halka birçok zulümler yaptığından bahsedilmektedir. 21 Temmuz 1572 (10 Rebi'ül-evvel 980) tarihli bir hükme göre Mahmûd'dan sonra Harput Sancakbeyliğine tayin edildiği anlaşılan Pir Ahmed Bey ile eski Harput Kadısı Resûl Efendi ve Harput nâibi, dîvân'a mektup göndererek, Harput re'ayasının vekili olan Bedir'in meclis-i şer'e gelip sabıka Harput Sancakbeyi ve havâss-ı hümâyûn emini olan Mahmûd'dan re'aya adına şikâyette bulunmuş olduğunu yazmışlardır.

Bedir'in iddiâsına göre, adı geçen Mahmûd Bey'den Harput re'ayasının "*külli şekvâsı*" vardır. O, halktan "*şer'e ve kanuna muhâlif ziyâde nesneleri alup muhkem te'âddi*" etmiştir. Bundan dolayı dîvân'dan "*umûmen teftişi*" ferman olunmuş ve bu hususta Erzurum Beylerbeyisi ile Harput Kadısı'na emir verilmişse de, Harput Kadısı'nın değişmesi ve bir sonrakinin de ölümü, bu arada Erzurum Beylerbeyisi'nin de vefat etmesiyle teftiş işi "*müyesser*" olmamıştır. Adı geçen Mahmûd Bey, aynı zamanda havâss-ı hümâyûn emini olduğunda halka gılâl'ın (hububât) müdü 100 akçaya iken 180 ve penbe (pamuk)'nin batmanı 48 akçaya iken 100 akçaya zorla satmaya kalkışmış ve bazı köyler ahalisi almadığı halde yine cebren paralarını almaya çalışmıştır.

Bu durum şikayet edilip "*fıkarâya bu makûle zulm câiz değildür*" denildiğinde: "*bu diyârın âdet ve kanunu budur*" diye cevap verip, "*tezvîr ve telbise*" devam etmiş olduğundan, Harput re'âyâsından bazı kişiler şikâyette bulunarak "*emr-i sâbık*" üzere teftiş olunmasını rica etmişlerdir. Bunun üzerine Diyarbekir Beylerbeyisi ve Âmid Kadısı'na emir verilerek "*gereği gibi mukayyed olmaları*" buyrulmuş ve eğer "*toprak kadısı*" hazır bulunmaz ise, nâibi ile birlikte harekete geçerek adı geçen eski sancakbeyi Mahmûd'dan "*hukûk-ı davâ*" edenleri ve subaşı ve adamlarından hak talep edenleri "*hâsımlarıyla beraber kılup bir defa şer'le sorulup fasl olmamış ise*" (yani daha önce davâ görülmemiş ise) 15 yılı geçmeyen davâlar için gerekenin yapılması ve "*üzerinde nesne sâbit olursa*" hak sahiplerine haklarını "*bi-kusûr alvirildikten sonra*" sonucun bildirilmesi emredilmiştir(33).

Bu ikinci belgedeki olayın da birincisine çok benzediği ve halka aynı yolla zulm edildiği görülmektedir. Her iki sancakbeyi de aynı zamanda ha-

(33) *Mühimme 19*. s. 328.

vâss-ı hümâyûn eminidirler. Bu durumun Harput Sancakbeylerinin çoğu için vârid olduğu anlaşılmaktadır(34). Bunlar sancakbeyliğinden azledilseler de iltizâm işine devam etmektedirler. Meselâ, XVII. yüzyıla ait bir İcmâl Muhasebe Defterinden Harput Sancağı mukâta'alarını, yine Harput Sancakbeyliği yapmış olan İbrâhim Bey'in 4 yıl için iltizama aldığını öğreniyoruz(35).

Öte yandan, Mahmûd Bey'ın yaptığı zulümden dolayı sancakbeyliğinin çok kısa sürdüğü anlaşılmaktadır. Ne zaman azledildiği belirtilmemekle beraber, bunun, yaptığı zulümler üzerine teftişinin emredildiği sıralarda olduğu muhakkaktır. Erzurum Beylerbeyisi'nin ölümü ve Harput Kadısı'nın değişmesi ve bir sonrakinin de ölümü, Mahmûd Bey'in kötü icraatinin tahkik edilmesini önlemiş olması ve kadı ile nâibin durumdan re'âyâyı temsil eden Bedir'in mahkemeye müracaatı üzerine haberdar olmaları ve harekete geçmeleri ise dikkat çekicidir. Zîra teftişe ait emrin kadı'nın eli altında bulunan Şer'iyye Siciline ve Erzurum Beylerbeyisi'ne gönderilen hükmün de ilgili defterlere geçmiş olması gerekirdi. Dolayısıyle kadılık ve beylerbeylik makamına yeni tayin edilen kişilerin kendilerinden önceki bir meseleye dair gönderilmiş olan emri yerine getirmeleri beklenirdi. Halen sancakbeyliğini deruhde eden Pir Ahmed Bey ve Kadı Resûl Efendi ise, meselelerin kendi yetkilerini aştığını görerek, dîvân'a müracaat etmişler, dîvân da bu defa Diyarbekir Beylerbeyisi ve Âmid Kadısı'na, Harput Kadısı'nı da yanlarına alarak davâyı halletmelerini emretmiştir.

Mahmûd Bey'in şikayetler üzerine söylediği "*bu diyârın âdet ve kanunu budur*" şeklindeki sözleri de enteresandır. Çünkü kendisinden önce görev yapan Mehmed Bey de aynı yolsuzlukları yapmıştır.

Mahmûd Bey'in yolsuzluklarından bahseden hükümde Harput sancakbeyi olarak Pir Ahmed Bey görülmektedir. Fakat onun hakkında başkaca bir bilgi edinemiyoruz. 30 Aralık 1573 tarihli bir kayıtta artık sancakbeyi olarak Hâlid Bey'den bahsedilmektedir ki, bu durumda Pir Ahmed Bey'in de bir yıl kadar görevde kaldığı anlaşılır.

Hâlid Bey, oğlu İsmail için Diyârbekir Beylerbeyisi Hasan Paşa'nın mektubu ile birlikte 2 bin akçalık timar talebinde bulunmuş, dîvân da bunu kabul etmiştir(36). 1574 tarihli bir başka belgede Hâlid Bey'in kardeşi İbrahim Bey'in Diyârbekir'de ulûfeye mutasarrıf iken Hâlid Bey'in tavassutuyle 16 bin akçalık timara geçtiğinden söz edilmektedir(37).

16 Aralık 1576 (25 Ramazan 984) tarihli bir Mühimme Defterinde yer alan ve Diyârbekir Beylerbeyisi ile defterdârına gönderilen hükümde Har-

(34) *Mühimme 25*, s. 276.

(35) BOA, *Maliyeden Müdevver Defterler (MMD)* 7287, s. 7.

(36) *Mühimme 25*, s. 18.

(37) BOA, *Kepeci 309*, s. 5.

put Sancakbeyi olarak Mehmed Bey'den bahs edilmektedir. Hükümde özetle Mehmed Bey'in zimmetinde olan mukâta'âttan hayli mâl-ı mîrî olduğu ve bunun tahsil edilip hızâne-i âmire için kabz edilmesi emredilmektedir(38). Maliyeden Müdevver Defterler tasnifinde yer alan bir tevcih defterinde ise Mehmed Bey'in 335.390 akçalık haslar ile Harput livâsını 984 (1576) tarihinde berât eylemiş olduğundan bahsedilmektedir(39).

Mehmed Bey'den sonra Harput sancakbeyiliğine kimin atandığını kesin olarak bilemiyoruz. 20 ocak 1583 (25 Zilhicce 990) tarihli bir hükümde Harput sancakbeyi olarak Alaeddin Bey'den bahs olunmaktadır. Daha önce Çemişgezek sancakbeyiliği de yapmış olan Alaeddin Bey aynı zamanda seleflerinin bir çoğu gibi havâss-ı hümâyûn eminidir. Adı geçen hükümde kendi sancağı sipahilerini, o sırada Çemişgezek Sancağı beyi olan oğlu Kılıç'la birlikte sefere göndermesi kendisinin ise Âmid muhâfazası için Âmid'e gitmesi emredilmektedir(40). Muhtemelen bu karar, Alâeddin Bey'in ihtiyarlığı ve eyâlete bağlı sancakbeyileri içerisinde kıdem ve tecrübece üstün ve üzerinde iltizam işi olmasından dolayı, sefer için yararlı olmayacağı mütalaasıyla alınmış olmalıdır. Halbuki yerine oğlunun sefere gitmesi ve kendisinin muhafaza hizmetinde kalması halinde tecrübesinden de istifade edilmiş olacağı için devlet açısından daha uygun olmuş olacaktır(41).

İltizam işiyle uğraşan sancakbeyilerini devletin seferlerden muâf tutması normaldir. Çünkü iltizam işiyle uğraşanlar açısından, tahvil içerisinde sefere gitmek hem kendilerinin hem de hazinenin zararına olacaktır. Zira seferden dönememek söz konusudur. Bu durumda mukataa gelirlerinin toplanması da mümkün olamayacaktır. Ancak hemen tamamı sefer hizmetiyle yükümlü, yani aslî fonksiyonu savaşmak olan adı geçen kişilerin seferden muâfiyeti halinde, ordunun savaş gücünün zaafa uğraması da bahis mevzudur. XVI. yüzyılın sonlarından itibaren timarlı sipahilerin azalması ve Kapıkulu mevcutlarının artmaya başlamasının sebepleri arasında taşradaki askerlerin mukataa işleriyle uğraşması hususunu da saymak gerekir kanaatindeyiz.

Fakat bu her zaman böyle olmamaktadır. Özdemir oğlu Osman Paşa'nın Şark Serdarlığı zamanında durum değişmiş ve gönderilen hükümde, Harput Sancakbeyi Alaeddin Bey, daha önceki seferlere "*mâl-ı mîrî bahanesiyle*" katılmamış olduğundan dolayı şiddetli bir lisanla azarlanarak, bu defa İran üzerine düzenlenen sefere sancağında "*muhafaza hizme-*

(38) *Mühimme 29*, s. 24.

(39) BOA. *MMD 15580*, s. 110.

(40) *Mühimme 44*, s. 132.

(41) Alaeddin Bey, Harput Sancakbeyiliğinden önce Çemişgezek Sancakbeyiliği de yapmıştır. *Mühimme 47*, s. 53.

tî"ne[42] kalanlar ve kendisi gibi evvelce sefere gitmemiş zuemâ ve erbâb-ı timar ve bunların oğulları ile birlikte katılması emredilmiş ve "*üzerimde iltizâm vardır*" şeklinde bir özrün kabul edilmeyeceği hatırlatılmıştır[43].

Alaeddin Bey'in daha sonraki yıllarda da Harput Sancağı'nı iltizama almaya devam ettiği görülmektedir. 22 Mayıs 1588 (25 Cemâziyyel-âhir 996) tarihli bir hükümden Alaeddin Bey'in 200 bin altın mukabilinde Harput Sancağı'nı iltizama aldığını ve bunun bir miktarını hazineye peşin ödemeyi kabul ettiğini, ancak daha sonra bunu kabul etmeye yanaşmadığı için Diyarbekir Beylerbeyisi'ne emir verilerek, "*eğer inâd ve muhâlefet iderse*" Âmid Kalesi'ne hapsedilmesi gerektiği kaydedilmektedir. Bu sırada Alaeddin Bey'den "*sâbık*" diye bahsedildiğine bakılırsa azledilmiş demektir[44].

Alaeddin Bey hakkında daha geniş bilgiyi ondan sonra Harput sancakbeyiliği ve havâss-ı hümâyûn eminliği yapmış olan Uğurlu Bey'in devletle yaptığı iltizam sözleşmesini konu alan bir Ruznamçe defterinden öğreniyoruz. Söz konusu Ruznamçe kaydına göre, evvelce 250 bin akçalık haslar ile Kiğı sancağıbeyi olan Uğurlu Bey, 343.070 akçalık icmalli hasları bulunan Harput Sancakbeyiliğine tayin olunmuştur[45]. Ancak o, sadece Harput Sancakbeyi değil, aynı zamanda Diyarbekir'e tâbi 29 kalem mukataayı iltizama alan bir mültezimdir. Yapılan iltizam sözleşmesi gereğince Harput sancakbeyi tayin edilmiştir.

Uğurlu Bey'den önce Melek Ahmed ile Alaeddin Bey ve oğulları ve kardeşi Ruznamçede tek tek belirtilmeyen bu mukataaları iltizama almışlardır. Alaeddin Bey ve adamları uzun süreden beri bu çevrede iltizam işleriyle uğraşmaktadırlar. Nitekim mezkur Ruznamçede Diyarbekir'e tabi 29 mukata'âtı "*müddet-i medîd mâlikâne*" tasarruf ettiklerinden bahs olunmaktadır. Meselâ, Alaeddin Bey'in Harput'tan başka, Çemişgezek[46], Muş[47] sancakları ile Boz Ulus ve Kara Ulus tâifesinin[48] resm-i ganemleri, Âmid gümrük ve mizân-ı cedid mukataalarını[49] iltizama aldığını biliyoruz. Belgede sözü edilen 29 mukataanın bir kısmının bunlar olduğu anlaşılmaktadır.

---

(42) Sancakbeyi, sefere gittiği zaman yerine sancağın asayişinin sağlanması için birisini vekil (kâim-i makâm) olarak bırakmaktadır ki, bu kişiye muhafız, yapılan hizmete de muhafaza hizmeti denmektedir. Yine bir kısım sipahiler de muhafaza hizmetinde kaldıklarından sefere gitmemektedirler.

(43) *Mühimme 53*, s. 211, 14 Ekim 1584 tarihli hüküm.

(44) *Mühimme 62*, s. 328.

(45) Bu rakam Harput Sancağı'nın son tahriri sırasında tesbit edilen ve o sırada sancakbeyi olan İbrahim Bey'in kıdem ve istihkakına göre belirlenmiş olan haslardır. Bkz. M. Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, Ankara 1989, s. 174-175.

(46) *Mühimme 47*, s. 39.

(47) *Mühimme 26*, s. 274.

(48) *MM 2775*, s. 315, 383, 427.

(49) *TD 213*, s. 4.

Ruznamçe 101'e göre Alaeddin Bey ve adamları iltizama aldıkları mukataalar ve havâss-ı hümâyûn reayasına birçok zulûmler yapmışlar ve devlet malına pek çok zarar verdirmişlerdir. Buna rağmen "*sa'yimiz vardır*" diyerek kendisine beylerbeyilik tevcih ettirdiği gibi, adamlarına beş sancak, defter kethüdalıkları, çavuşluklar, bölük ağalığı, müteferrikalıklar, zeâmetler verdirmiş ve yine adamlarından nice yüz nefere timarlar alıvermiştir. Kendisi zimmetine yüz binlerce altın (filori) geçirmiş olduğu gibi, adamları da onar, yirmişer bin altına mâlik olmuşlardır.

İltizam işlerinde de çeşitli yolsuzluklar yapan Alaeddin Bey, zabt ettiği havâss-ı hümâyûn ve mansıpların, ulemâ, meşâyih, âyân ve reâyâsından pek çok mal toplayıp, serdar olan vüzerâya yedirmiştir. Rüşvet olarak yedirdiği malların defterlerini tutup, şikayet edenleri katl ve haps ettirmiştir. Buna rağmen, ellerindeki mukataalar ve dolayısıyla nüfuz ve kudreti artmış olan Alaeddin Bey'in yaptığı yolsuzlukların ve mezalimlerin önüne geçmek konusunda kimsede cüret ve iktidar kalmamıştır. Zimmetinde olan mâl-ı mîrînin tahsil olunamadığını ve zulümlerinin önüne geçilemediğini defterdar ve gayri hâkimler defalarca merkeze bildirmişlerse de kimse mukavemet edememiştir.

Bu kayıtlara göre mukataanın Alaeddin Bey ve arkadaşlarından alınmasının sebebi daha çok zulmü sebebiyle olduğu anlaşılmaktadır. Oysa yukarıda bahs edildiği üzere, 23 Mayıs 1588 (25 Cemaziyelâhir 996) tarihli bir Mühimme kaydına göre merkez ile Alaeddin Bey'in anlaşmazlığa düşmesi, onun yaptığı iddia edilen zulümlerden ve irtikap ettiği yolsuzluklardan çok, daha önce hazineye yatırmayı vaad ettiği 200 bin altın filoriyi göndermemesi olduğu belirtilmekteydi. Söz konusu hükümde bir miktar peşin vermesi halinde teftişden vazgeçileceği, aksi takdirde Âmid kalesine hapsedilmesi Diyarbekir Beylerbeyisine emr edilmekteydi(50).

Alaeddin Bey ile anlaşamayan hazîne-i âmire sonunda sözü geçen 29 kalem mukataâtı Uğurlu Bey ve "*şerîkleri*" ne vermiştir. Uğurlu Bey, mukataâtın iltizam bedelini ziyadeleştirmeyi kabul etmiştir. Yapılan mukaveleye göre, Uğurlu Bey ve ortakları hazineye 90 bin altını peşin olmak üzere toplam 320 bin altın ödemeyi taahhüd etmişlerdir:

Ayrıca onlar, Alaeddin Bey ve cümle tevâbiinin zabt ve tasarruflarında olan havâss-ı hümâyûn ve diğer mukataalar için iltizamın başlangıcından itibaren ödemedikleri borçlarını, hazineye ödemekle yükümlü olup da yatırmadıkları çeşitli mal ve nakitleri karşılığında da toplam 500 bin altın vereceklerdir. Alaeddin Bey ve adamlarının ödemedikleri kalemler arasında, *tefavüt-i narh*, *tefavüt-i mevâcib ve* sefere gitmediklerinden dolayı serdarla-

(50) *Mühimme 62*, s.328; Öte yandan adı geçen Mühimme'nin tarihi *Uğurlu Bey'in* sancakbeyi atanmasından dört gün önceki tarihtir. O, Ruznamçeye göre 27 Mayıs 1588'den itibaren sancakbeyi tayin olunmuştur.

rın emr eyledikleri bedel akçası, Sincar ve Musul ve sâir yerlerden topladıkları nüzül ve mühimmât-ı seferiyye, Murad ve Hasankeyf köprüsüyle Peltikan (?) kalesi binası için istenen mallar sayılmaktadır. Ayrıca, Malatya ve Musul'da halktan zorla topladıkları mal ve paranın (mezalimlerinin) yarısı mirîye alınıp diğer yarısı da hak sahiplerine geri verilecektir.

Buna karşılık Uğurlu Bey ve arkadaşları aşağıdaki hususları devletten talep etmektedirler:

1- Canpulad Oğlu Hüseyin'e kayd-ı hayat ve ocaklık olarak mutasarrıf olduğu Ekrad sancağı ile evvelce verildiği gibi Musul Beylerbeyliğinin verilmesi,

2- Halen Siverek beyi olan Mehmed'e Malatya sancağı icmalli haslarıyla verilmesi,

3- Siverek sancağı, Siird beyi olan Alican'a verilmesi,

4- Sincar beyi olan Hasan Bey'e Çemişgezek sancakbeyliğinin verilmesi,

5- Harput Sancağı cümle icmalli haslarıyla Uğurlu Bey'e tevcih edilmesi,

6- Zeâmete mutasarrıf Hüseyin'e Ergani sancakbeyiliği, zeâmetinin ise istediği kişiye verilmesi,

7- Zeâmete mutasarrıf olan Canpulad Oğlu Haydar'a Diyârbekir'in defter kethüdalığı ve zeâmetinin istediği kişiye verilmesi,

8- Zeâmete müstehak Kâtip Hasan'a dîvân-ı hümâyûn kâtipliği verilmesi,

9- Diyârbekir zuemasından Mustafa Çavuş'un zeâmeti mukarrer olması,

10- Selmiye sancağında timara mutasarrıf Mehmed'in timarının mukarrer olması,

11- Dört nefere çavuşluk ve dört nefere müteferrikalık verilmesi,

12- Mal hizmetinde olan mübaşirlere kanun üzere terakki verilmesi,

13- Melek Ahmed, Alaeddin, Zeynel ve Nimetullah, Gedik Mehmed ve diğer Mehmed ve sâir mübaşir ve adamları teftiş sırasında kaybolmamaları,

14- Ayrıca Alaeddin Bey ve adamlarını teftiş hususunda bir müfettiş kadı tayin olunarak emvâl ve erzâkın zâyi ve telef olmaması ve kendilerini iflasa çıkarmamak için ellerindeki malların marifetiyle tahrir olunup mühürlenmesi,

15- Uğurlu Bey ve ortaklarının mansıplarının tahvil içinde sefere gelmediler diye başkalarına verilecek olursa, ziyade edilen iltizam bedeli hazinece taleb olunmaması,

16- Mukataât ile ilgili bütün eski şartlar geçerli olup, söz konusu mukataaların birbirinden ayrılmaması ve birinin fazlasının diğerinin eksiğine hesap edilmesi,

17- İltizam müddeti devam ederken, iltizam bedelini ziyadeleştirerek kabul eden olursa, peşinleri geri ödenmeden mukataanın kimseye verilmemesi,

18- Bu durumda dahi mansıplarının ibkâ edilmesi,

19- Ayrıca mâl-ı mîrînin tahsiline yardım için dört zâim ve beş nefer sipahinin verilmesi,

20- Son olarak da sipahi bölüklerinden 225. bölükde Ser-bölük Mehmed'e on akça terakki ve bir nefere de cebecilik verilmesi.

Ayrıca Alaeddin Bey ve adamları zimmetlerinde zuhur eden mâf-ı mîrî ile alakasını kesmeden, teftişten kurtulmak için mukataa bedelini ziyadeleştirirlerse kabul edilmeyecektir.

Söz konusu bu şartlar "*pâye-i serîr-i a'laya*" arz olunmuş ve kabul edilmiştir.

Belgede[51] gerek Alaeddin Bey ve adamları ve gerekse Uğurlu Bey ve ortaklarının hangi mukataa kalemlerini, hangi yıllar için iltizama aldıklarına dair bir bilgi yer almamaktadır. Ancak bir mukataa döneminin 3 hicri yıl olduğu bilinmektedir. Fakat, Uğurlu Bey'in mukataâtı tahvil içinde ziyadeleştirerek aldığı dikkate alınırsa, bahsedilen 320 bin altının bir tahvil döneminden daha az bir müddet için geçerli olduğu anlaşılır. Uğurlu Bey ve ortakları ayrıca Alaeddin Bey ve adamlarının zimmetlerinde olup, ödemedikleri mallar için de hazineye 500 bin altın yatırmayı taahhüd etmişlerdir. Bu durumda tahvil dönemi içinde adı geçen 29 kalem mukâtaa için iltizam bedelinin toplam 820 bin altın olduğu anlaşılmaktadır. Bu sıralarda altının resmi rayicinin 120 akça olduğu göz önüne alınırsa 820 bin altının akça olarak 120x820.000= 98.400.000 akçaya baliğ olduğu görülür ki, mühim bir meblağ demektir. Çünkü Diyarbekir eyaletinin 1527-28 yıllarındaki bir bütçe örneğine göre senelik hasılatı 7.169.190 akçadır[52]. Bu miktara dirlik gelirleri dahil değildir. 1541 (947) tarihli Diyarbekir vilayeti tahririne göre ise padişah hasları 18.804.973 akçadır[53]. Bu durumda Diyarbekir vilâyetinden merkeze alınan gelirlerde XVI. yüzyılın sonlarına doğru büyük artışlar olduğu anlaşılmaktadır. Ancak 98 milyon küsûr akçanın üç yıllık hasılat olduğuna dikkat etmek gerekir. Fakat bu halde dahi senelik 30 milyon küsûr akça eder ki 1541'deki 18 milyon akçaya nazaran yaklaşık yüzde yüzlük bir artış söz konusudur. Kaldı ki incelediğimiz belgede geçen 29 kalem mukataanın Diyarbekir eyaletindeki merkeze alınan bütün gelirleri ihtiva edip etmediğini şimdilik kesin olarak belirleyemiyoruz.

---

(51) Ruznamçe 101'de yer alan bu belgenin değerlendirilmesi ve transkripsiyonu için bkz. Ünal, "XVI. Yüzyılda Bir İltizam Sözleşmesi" *Tarih İncelemeleri Dergisi*, sayı VI, İzmir 1991, s. 59-77.

(52) Ömer Lütfi Barkan, "H.933-34 (M.1527-1528) Mâli Yılına Ait Bir Bütçe Örneği", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. XV, No:1-4 (1955), s. 277.

(53) BA, *TD 200*, s.5.

Diğer taraftan Alaeddin Bey ve adamları ile Uğurlu Bey ve ortaklarının mukata'âtı iltizama alış şartları hemen hemen birbirinin aynıdır. Alaeddin Bey de kendisine beylerbeyilik, adamlarına sancakbeyilikleri, defter kethüdalıkları, müteferrikalıklar, çavuşluklar vs. tevcih ettirmiştir.

Alaeddin Bey ve adamlarına yapılan suçlamalar genel olarak iki grupta değerlendirilebilir: Devlet malını zimmetine geçirme ve halka zulüm. Bu konuda kimseye göz açtırmamışlar, şikayet edenleri katl ve haps ettirerek mezalimlerini alenen icra etmişlerdir. Ayrıca yaptıklarını örtbas etmek için vezirlere rüşvet yedirmişlerdir. Böylece mahalli ve merkezi bürokrasiyi tesirsiz hale getirmişlerdir.

Dikkat edilecek olursa esasen Uğurlu Bey ve şerîkleri ile Alaeddin Bey ve adamları aynı özellikleri taşımaktadırlar. Birinciler de ikinciler gibi kuvvetli bir ekiptir. Mahalli bürokraside güçlüdürler. Merkezi bürokraside cereyan eden olaylar hakkında da kendilerine bilgi verecek adamları vardır. Nitekim bunun için zeâmete müstehak olan Kâtip Hasan'ı, dîvân-ı hümâyûn kâtipliğine tayin ettirmişlerdir. Ziyade ettikleri iltizam bedeli için halktan defter ve kanun haricinde mal ve para toplamaya kalkışmalarını önleyecek hiç bir güç yoktur. Her ne kadar teorik olarak, hakkı yenenler, bulunduğu mahallin kadılığına veya merkeze dava açabilirlerse de pratikte son derece güçlü bir teşkilatlanmaya gitmiş olan Uğurlu Bey ve ortaklarını mahkeme önüne çıkarmak ve onlardan hakkını almak zor görünmektedir.

Ayrıca, Uğurlu Bey ve arkadaşları da öncekiler gibi mâl-ı mîriye zarar verebilirler. Fiili durumları buna müsaittir. Kısacası Uğurlu Bey ve ortakları ile Alaeddin Bey ve adamlarının mukataayı iltizama almaları arasında mahiyet itibariyle hiç bir fark yoktur. İleride onlar hakkında da birçok şikayetler vuku bulacak, devlet malına zarar verdikleri söylenilecek ve sonunda yine onlar gibi ehl-i örften olan teşkilatlı bir ekip mukataayı ziyadeleştirerek iltizamı alabilecektir.

Burada şu soru akla gelebilir: Devlet bu durumun farkında değil midir? Farkındaysa niçin daha iyi bir yol seçmemektedir ve konuya bir çözüm getirmeye çalışmamaktadır?

Bu sorulara bir çok değişik cevap bulmak mümkündür. Ancak biz meseleye o zamanki Osmanlı bürokrasinin yapısı ve işleyiş tarzı açısından yaklaşmanın daha isabetli olacağı kanaatindeyiz.

Osmanlı bürokrasisi XVI. yüzyılda son derece merkeziyetçi bir karektere sahiptir. Bu yüzden eyaletlerde güçlü bir mahalli bürokrasi teşekkül edememiştir. Beylerbeyilik ve sancakbeyiliği gibi kurumlar sivil karakterli olmaktan çok askeri birer kurumdurlar. Beylerbeyi ve sancakbeyinin temel görevi timarlı sipahilerle birlikte, emredilen seferlere katılmaktır. Eyaletlerdeki sivil bürokrasinin başında esas itibariyle eyalet defterdarı ile kadılar bulunmaktadır. Eyalet defterdarının görevi doğrudan doğruya devlet gelir-

lerinin toplanması ve bununla ilgili hususları muhtevidir. Kadılar ise, kazanın bütün işlerinden sorumlu oldukları gibi askeri meselelerde de yetki sahibidirler.

Fakat bütün bu mahalli idareciler en küçük bir mesele hakkında merkeze bilgi vermek ve oradan emir beklemek mecburiyetinde idiler. Adeta içtihad hakları yoktur, denilebilir. Merkez bürokrasisi için idarî düstur ise geleneklerdir. Devlet hayatındaki bu gelenekçi yaklaşım "*olı gelene riâyet*", "*kadimden olduğu üzere*", "*kanun-ı kadim mûıcebince*" vs. şeklinde formüle edilmiştir. Çok defa geniş yetkilere sahip devlet adamlarının çeşitli meseleler hakkındaki teklifleri bile "*olı gelene muhalif, kanun ve deftere mugayir*", "*bid'at*" gibi gerekçelerle reddedilmiş ve teklif edenler peşinen itham edilmişlerdir. Dolayısıyla Osmanlı bürokrasinin havâss-ı hümâyûna ait gelirlerin iltizam ya da emânet yolları dışında başka bir şekilde toplanması konusunda alternatif fikirler üretmesi mümkün değildir. Bürokrasi her konuda en iyi tarzı bulmuş olmak konusunda kendisinden emin olduğu için çeşitli hususlarda teklif edilen çözümlere de daima şüphe ile bakmıştır. Bu, bir noktada o dönemin idarecilerinin zihniyetinin esasını oluşturmaktadır, denilebilir.

Öte yandan, devlet için ilk planda havâss-ı hümâyûna ait gelirlerin adaletli bir biçimde idare olunması ve halkın zulme uğramadan vergilerin toplanması hususu gelmemektedir. En önemli konu, bir an evvel hazineye nakit girişinin sağlanmasıdır. Çünkü hem Avrupa, hem de İran cephesinde sürüp giden savaşların finansmanı için şiddetle paraya ihtiyaç vardır. Bu sebeple, mukataaları önceki iltizam bedeline göre arttıran ve hazineye daha fazla peşin vermeyi taahhüd eden mültezimlerin her türlü şartları derhal kabul olunmaktadır. Halbuki mukataayı ziyadeleştirerek yeniden iltizama alan mültezimin ödediği fazlalığı çıkardıktan sonra bir de kâr etmek için kanun ve defter hilafına vergi ve resim toplamaya girişeceği muhakkaktır ve bunun devlet tarafından tahmin olunmaması imkansızdır. Dolayısiyle devlet bir noktada halkın bile bile zulme uğramasına göz yummaktadır(54).

Diğer taraftan sancakbeyiliği, mukataayı iltizama alan şahsın nüfuz ve otoritesini arttırmak için ek bir güç kaynağı telakki edilmekte ve bu kişiler iltizam işinden elde edeceği kârın yanında sancakbeyiliği hasları ile daha

(54) Buna benzer bir örnek belgeyi daha önce değerlendirmiştik. 1646'larda Avarız hanelerini belirlemek maksadıyla Harput'ta tahrir için görevlendirilen Muhammed Efendi'ye bir taraftan "*hakk ve adl üzre*" tahrir yapması emredilirken, diğer taraftan "*mâl-ı mîrîye gadr olmakdan hazer eylemesi*" buyuruluyordu. Bu durum karşısında Muhammed Efendi, biri halkın gerçek ödeme gücünü gösteren fakat hazineye zararı olan, diğeri de hazinenin lehine fakat halkın zararına olan iki ayrı tahrir defteri düzenlemiş ve hangisinin muteber tutulması konusunu merkeze bırakmıştır. Merkez de halkın zulme uğrayacağını bile bile hazinenin lehinde olan tahrire göre vergi almaya karar vermiştir. Bkz. Mehmet Ali Ünal, "1056/1646 Tarihli Avarız Defterine Göre 17. Yüzyıl Ortalarında Harput", *Belleten*, sayı 199, (Nisan 1987), s. 119-129.

da zenginleşmektedirler. Ayrıca, sancakbeyi olarak, sancaktaki timarlı sipahilerin en üst âmiri oldukları ve seferlerde sancağı sipahileriyle bizzat bulunmaları gerektiği halde, "*üzerimde iltizam vardır*", diyerek seferlere gitmekten kaçınmakta, bu konuda serdarlardan gelen son derece şiddetli emirlere bile pek kulak asmamaktadırlar.

Merkez ise, XVI. yüzyılın sonlarına doğru hem İran, hem de Avusturya cephesinde sürüp giden savaşlar için beylerbeyileri ve sancakbeyilerinden "*mükemmel ve müretteb kapu halkı*" ile seferlere gelmelerini isteyip durmaktadır(55).

Halbuki devlet bir taraftan iltizam işleriyle uğraşanların sefere katılmasını toleransla karşılamakta, hatta bunu mukâtaa ile ilgili sözleşmede kabul etmektedir. İncelediğimiz belgede, Uğurlu Bey ve arkadaşları "*elimizdeki mansıplar tahvil içinde sefere gelmediler diyü ahara virilürse ziyâde etdiğimiz mâl bizden taleb olunmaya*" denmektedirler. Bunun anlamı iltizam müddetince seferden bir nevi muâfiyet üzere olmaları demektir.

Öte yandan bir başka açıdan bakıldığında, mukataât gelirlerini toplama görevinin sancakbeyi gibi devlet otoritesini temsil eden güçlü ve zengin şahıslara verilmesi normaldi. Şüphesiz, iltizam işlerini çok defa ehl-i örfün görmesinin çeşitli sebepleri vardı. En önemlisi hazineye yatırılması gereken peşinat miktarı idi. Binlerce altın tutarındaki peşinatı verebilmek için mültezim olan kişinin oldukça varlıklı olması gerekiyordu.

Sadece zengin olmak da iltizam işlerine girmek için yeterli değildi. Özellikle Doğu Anadolu gibi merkezden uzak ve belli ölçüler içerisinde de olsa, güçlü aşiretlere dayanan bir feodal yapının hüküm sürdüğü yerlerde zengin olmaktan öte, iltizam işini yürütebilmek için gerekli kudret ve otoriteye de sahip olmak lazım geliyordu. Zira mukataa gelirlerini toplarken her zaman çeşitli güçlüklerle karşılaşmak mümkündü. Teorik olarak defter ve kanun mucebince herkes üzerine düşen vergiyi ödemekle yükümlü idiyse de, pratikte vergisini ödemeye yanaşmayanlar olduğu gibi, muhtelif ihtilafların çıkması da muhtemeldi. Bu sebeple vergi toplama işi dirayetli ve muktedir kişilerin harcı idi.

Bu özelliklere sahip zümre ise, yukarıda belirttiğimiz kapıkulu mensupları ve sancakbeyi, mütesellim, kethüda vs. gibi mahalli idarecilerdi. Bunların içerisinde sancakbeyileri zenginlik ve otorite bakımından başta geliyorlardı. Onlar beylerbeyilerinden sonra taşra ümerasının içerisinde en zengin grubu teşkil ediyorlardı.

Netice olarak, XVI. yüzyılın sonlarına doğru, mukataa gelirlerinin toplanmasının devletin en önemli meseleleri arasında geldiğini söyleyebiliriz. Savaşların finansmanı için hazineye bir an önce nakit girişini sağlamak za-

(55) Metin Kunt. *aynı eser* , İstanbul 1978, s.103-104.

rureti, reâyâyı, kanunnâmelerde belirtilen esaslara rağmen kudretli vergi toplayıcılarının insafına bırakmış görünmektedir. Araştırmalar arttıkça ve arşivlerimizdeki belgeler gün ışığına çıktıkça Osmanlı döneminde toplumun sosyal ve ekonomik yapısı konusunda daha etraflıca bilgi edinmek mümkün olabilecektir. Bu da, Türk tarihinin bu önemli bölümünü öğrenmemize ve bugünü yorumlamamıza yardım edecektir.

Toparlayacak olursak: Harput Sancakbeyi, askerî ve idarî bakımdan, hiyerarşik olarak Diyarbekir Beylerbeyisi'ne bağlı olmakla beraber, terfi, tayin, sefere çağrılma gibi hususlarda bütün sancakbeyleri gibi doğrudan Divân-ı Hümâyûn'a tâbi idi. Divân, doğrudan doğruya, Harput Sancakbeyi'ni muhatap alarak hüküm gönderdiği gibi, gerektiğinde, beylerbeyi vasıtasıyla de emir verebilirdi. Fakat çok defa sancakbeyine gönderilen fermanlar hakkında beylerbeyine de bilgi verilirdi. Ancak, sancakbeyinin kendisiyle alakalı bir meselede, şayet sancakbeyinin bilgi sahibi olması sakıncalı bulunuyorsa, bu takdirde beylerbeyi vasıtası ile meselenin halledilmeye çalışıldığı görülmektedir(56).

Öte yandan, Harput Sancakbeyilerinin, daima merkez tarafından, umumiyetle bu bölgeyi tanıyan ve daha önce çevre sancaklarında görev yapmış şahıslar arasından tayin edildiği görülmektedir(57).

Harput Sancakbeyilerinin seferlere, Diyarbekir Beylerbeyisinin bayrağı altında, sancaktaki zeâmet ve timar sahipleri ile bunların "*cebelüler*"i ve kendi *kapu halkı* ile beraber katıldıkları görülür. Sancakbeyileri arasında zaman zaman çeşitli bahanelerle seferlere katılmak istemeyenler olmuşsa da, bunlar, müteaddid ve şiddetli emirlerle te'kid ve tehdid edilmişlerdir.

Harput Sancakbeyilerinin, Diyarbekir Beylerbeyisi sefere memûr olduğu zamanlarda, Diyarbekir eyaletinin merkezi olan Âmid'de muhafaza hizmetinde kaldıkları da olmaktadır. Meselâ yukarıda ismi zikredilen Alâeddin Bey'e gönderilen 20 ocak 1583 (25 Zilhicce 990) tarihli bir hükümde kendi sancağı sipahilerini, Çemişgezek Sancağı Beyi olan oğlu Kılıç'la birlikte sefere göndermesi kendisinin ise Âmid muhâfazası için Âmid'e gitmesi emredilmektedir(58).

Harput sancakbeyiliğinin statüsünde XVII. yüzyılın başlarında bölgenin siyasî şartları gereğince muvakkaten de olsa bazı değişiklikler meydana geldiği görülmektedir. 1 Mart 1600 (13 Şaban 1008) tarihli Maliyeden Müdevver Defterler tasnifinde yer alan bir timar tevcihlerine ait bir tezkere

---

(56) *Mühimme* 62, s.328.

(57) *Mühimme 1*, s. 30, Kiğı Sancakbeyi Timurtaş Bey'in Harput Sancakbeyliğine ve Harput Sancakbeyi Han Ahmed Bey'in de Kiğı Sancakbeyliğine tayin edilmesine dair 5 Eylül 1554 (7 Şevvâl 961)tarihli hüküm: *Mühimme 2*, s. 79, Erbil Sancağı'ndan ma'zûl Gâzi Kıran Bey oğlu Şah Mehmed Beyin Harput Sancakbeyliğine tayin edildiğine dair 17 Mayıs 1556 (7 Recep 963) tarihli hüküm. M. Kunt, *aynı eser* s. 29.

(58) *Mühimme* 44, s. 132.

defterinde Harput sancakbeyiliğine Murâd Han Bey adlı Safevî beylerinden birinin atandığı görülmektedir. Sabıka "*Erdebil kulu*" olan Murâd Han Bey, Şah oğlu Haydar Mirza'yı sulh için İstanbul'a getiren Mehmed Kulu Han'ın kardeşidir. "*Şah-ı Acem*" tarafından dahi Han olan Murâd Han Bey'e, "*Âstâne-i sa'âdet'e itâat ve inkıyâd itdikde Tebriz'in defter kethüdâlığı*" verilmiş daha sonra Revan'a tâbi bir sancak 200 bin akça haslar ile tevcih edilmiş fakat sancakbeyiliği fiilen gerçekleşmemiştir. Kendisi hakkında Tebriz muhafazasında olan Vezir hasan Paşa, "*hadd-i zâtında emekdârdır*", diye bildirmesi üzerine 1599 Temmuz'u sonlarında (1007 Zilhicesinin sonları) 30 bin akça ile zeâmete berât verildiği ve ayrıca Şah tarafından elçilikle gelen kardeşi Mehmed Kulu Han tarafından mektupla bildirilmesi üzerine "*mezîd-i inâyetten*" bir 30 bin akçalık zeâmete daha "*ahkâm-ı şerîfe*" verilmiştir. Daha sonra kardeşi Mehmed Kulu Han'ın ricası üzerine Murad Han Bey'e Harput sancağı 7 Eylül 1599 (16 Safer 1008) tarihinden geçerli olmak üzere "*kayd-ı hayat*" şartı ve "*hatt-ı hümâyûnla*" verilmiştir. Murâd Han Bey'in 200 bin akçalık hasları ile zeâmetleri toplamı 260 bin akça tutmaktadır. Fakat Harput sancağı icmallü hasları 335.390 akça olduğundan istihkakından fazla olan 75 bin akçalık ziyâde de kendisine tevcih olunmuştur(59).

Murâd Han Bey'in Harput sancakbeyiliğinin ne kadar sürdüğünü, ölünceye kadar sancakbeyiliği yapıp yapmadığını bilemiyoruz. Ancak Harput sancağının daha sonra da İran kökenli beylere tevcih edildiğini görüyoruz. 5 Mart 1631 (1 Şaban 1040) tarihli bir belgede Harput sancakbeyi olarak Haydar Han Bey'in adı geçmektedir(60). Haydar Han Bey hakkında açıklayıcı bilgiyi Harput Şer'iyye Sicillerinde buluyoruz. Şubat sonu 1632 (Evâil-i Razaman 1041) tarihli bir ferman suretine göre, Haydar Han Bey, Safeviler'den yüz çevirip Osmanlı hizmetine girmiş, bunun üzerine Harput sancağı serdâr-ı sâbık(61) tarafından kendisine tevcih edilmiştir. Ancak bu defa sancak kayd-ı hayat şartı ile tevcih edilmemiştir. Haydar Han Bey de, sancağının başkasına tevcih edileceği ihtimali üzerine(62) dîvâna adam gönde-

---

(59) BOA, *MMD 15580*, s. 110.

(60) Şerafettin Turan, "XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İdarî Taksimâtı", *Atatürk Üniversitesi 1961 Yıllığı*, Erzurum 1962, s. 218.

(61) Burada ismi verilmeyen serdâr Hafız Ahmed Paşa'dır. Hafız Ahmed Paşa, Diyarbekir beylerbeyisi iken Bağdad'ın Safevîler'in eline geçmesi üzerine 1625 yılında veziriazamlıkla İran serdârlığına tayin edilmiştir. Fakat Bağdad geri alınamamış bunun üzerine 1626 Aralık'ın azl edilmiştir. Daha sonra 1629 yılı baharında Hüsrev Paşa veziriazam ve İran serdârı tayin edilmiş, fakat o da Bağdad'ı almaya muvaffak olamamış ve 1636 yılında azl edilerek tekrar Hafız Ahmed Paşa veziriazam olmuştur. bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. III, I. kısım, Ankara 1973, s. 16-170.

(62) Bu sırada serdâr ve veziriazam Hüsrev Paşa'dır ve kendisinden önce serdâr ve veziriazam olan Hafız Ahmed Paşa'nın rakibidir. İhtimal ki, Hafız Paşa'nın tasarruflarını iptal ettirmek için uğraşmaktadır. Belli ki Haydar Han Bey bu durumdan endişelenmiş ve sancağının elinden gideceğinden korkmuştur. Fakat bu sırada Hafız Ahmed Paşa İstanbul'da saadaret kaymakamı ve hanedanın damadıdır. Bu sebeple Haydar Han Bey'e sancağının elinden alınmayacağı hükmünü yazdıran da muhakkak ki, odur.

rerek durumun açıklığa kavuşturulmasını istemiştir. Dîvân da bu hususta onu teskin etmekte, sancağının alınması ihtimali olmadığını bildirmektedir(63).

XVI. Yüzyılda Harput Sancakbeyileri

Sıra No	Harput Sancak Beyleri İsimleri	Atanma Tarihi	Ayrılma Tarihi	Hasları Bedeli
1.	Çerkes Hüseyin Bey	26 Mart 1516	Nisan 1516	—
2.	Çavuş Ahmed Bey	Nisan 1516	1526	400.000 akça
3.	Gâzi Kıran Bey	1526	—	400.000 akça
4.	Han Ahmed Bey	1553	3 Eylül 1554	279.576
5.	Timurtaş Bey	7 Eylül 1556	19 Aralık 1556	304.576
6.	Şah Mehmed Bey	19 Aralık 1556	?	336.376
7.	Abdülhalik Bey	?	?	—
8.	İbrahim Bey	1566'dan önce	1568 veya 1569	343.070
9.	Bekir Bey	1570	—	—
10.	Seyyid Mehmed Bey	15 Mayıs 1571	?	—
11.	Mahmûd Bey	Aralık 1571	Temmuz 1572	—
12.	Pir Ahmed Bey	Temmuz 1572	?	—
13.	Hâlid Bey	1573	1574	—
14.	Mehmed Bey	1576	?	335.390
15.	Alaeddin Bey	1583	1588	—
16.	Uğurlu Bey	4 Temmuz 1588	—	343.070

(63) *"...Harput sancağıbeyi Haydar dâme izzihu tevkî'-i refî'i hümâyûn vâsıl olıcak ma'lûm ola ki, südde-i sa'âdetime adem gönderüp sen mukaddemâ Kızılbaşdan rûgerdan olup serdarı sâbık zamânında ordu-yı hümâyûnuma gelüp asâkir-i zafer-rehberime mülhak olmağla livâ-yı mezbûr serdâr-ı sâbık tarafından sana virilüp uğur-u hümâyûnda küllî hizmetlerde bulunup üzerinde iken ahara virildiği ihtimâli ile ihtilâle bâis olduğu bildirüp inâyet rica eylediğin ecilden manâsıb defterine mürâcaat olundukda livâ-i mezbûr bi&'l-fiil üzerinde olduğu mastûr ve mukayyed bulunmağın kemâkân mutasarrıf olmak bâbında fermân-ı âlîşânım sadır olmuşdur buyurdum ki...", Harput Şer'iyye Sicili No: 181, s. 144, h. 2.*